

خودسانسوری در تصحیح و چاپ متون امامیه

محمدعلی امیر معزی^۱ و زاینه اشمیتکه^۲

● ترجمه احمد رضا رحیمی ریشه

پژوهشگر حوزه متون و نسخه‌های خطی / rahimi.riseh@gmail.com

یادداشت مترجم

در ۱۹۹۷م. مقاله‌ای در مجله آسیایی چاپ شد که به معرفی سه مجموعه و کتابخانه شیعی در اروپا می‌پردازد.^۱ در این مقاله چنین آمده که به سبب توجهاتی که در سال‌های اخیر به مطالعات شیعه‌پژوهی به طور اعم، و شناخت شیعه دوازده‌امامی، به طور اخص، شده است، و نیز به سبب مشکلات هرچه بیشتر دسترسی به منابع و کتابخانه‌های سنتی شیعی (به ویژه در ایران و عراق)، مؤلفان مقاله سعی کرده‌اند با نگارش آن، سه مجموعه شیعی در اروپا را معرفی کنند. این سه مجموعه عبارت‌اند از: ۱. مجموعه شیعی در دیار تمان شرقی دانشگاه کلن آلمان (بنیادگذاری شده توسط مرحوم عبدالجواد فلاطوری)؛ ۲. مجموعه هانری کرین؛ ۳. مجموعه شیخی، هر دو در بخش علوم دینی مدرسه کاربردی مطالعات عالی دانشگاه سوربن پاریس. در ادامه مقاله فهرست تمامی آثار موجود در مجموعه شیخی (اعم از دست‌نویس و چاپ سنگی) نیز به ترتیب نام مؤلفان آن آمده است. این مقاله ذیلی دارد که در آن به مسأله خودسانسوری در چاپ کتاب‌های شیعی می‌پردازد. پیام اصلی و در واقع هشدار این ذیل برای محققان اروپایی در این است که از آن جا که مصححان متون شیعی، به ویژه در ایران، آگاهانه مطالبی را به هنگام تصحیح و چاپ از اصل متن حذف می‌کنند، به ناچار برای استفاده از متون شیعی هنوز باید به چاپ سنگی‌ها و دست‌نویس‌ها مراجعه کرد.

کلیدواژه

شیعه امامیه، تصحیح متون امامیه، خودسانسوری، محمدعلی امیر معزی، زاینه اشمیتکه

مقدمه

خودسانسوری پدیده‌ای نو نزد امامیه نیست. چند دهه پس از غیبت امام دوازدهم و در نیمه دوم قرن چهاردهم هجری / دهم میلادی، عقلگرایان در میان مذهب امامیه بر دیگران تفوق یافتند و

غیرعقلگرایان اولیه بیش از پیش به حاشیه رانده شدند.^۴ به نظر می‌رسد این بابویه صدوق (وفات: ۵۳۸۱/۹۹۱م)، آخرین نماینده اصلی سنت اولیه، مجبور بوده است آن دسته از احادیثی را که در صحت نسخه عثمانی قرآن شک می‌کرده‌اند کنار بگذارد و در عوض، شیوه رسمی را بپذیرد.^۵ افزون بر این، توسط شیخ مفید (وفات: ۵۴۱۳/۱۰۲۲م)، مشهورترین شاگرد شیخ صدوق و بنیادگذار واقعی سنت کلامی / فقهی / عقلگرایانه، در مسائل دیگر از او انتقاد کرد. انتقاد شیخ مفید در این باره بود شیخ صدوق به هنگام پذیرش صحت و اعتبار احادیث غیرعقلانی، وضوح منطقی آن‌ها را نشان نداده است.^۶ شریف مرتضی (وفات: ۵۴۳۶/۱۰۴۴م) حتی از تقاضای این مسأله که باید همه قسمت‌های جوامع نخستین، به ویژه بخش‌هایی از کتاب کلینی (وفات: ۵۳۲۹/۹۴۱م) سانسور شود، فراتر می‌رود. این بخش‌ها، به باور او، هنگامی که از نقطه نظر عقل به آن‌ها نظر می‌شود، نامعقول هستند.^۷

گرایش کلامی / فقهی / عقلانی که از سده ششم هجری / دوازدهم میلادی به بعد «اصولیه» و در دوره‌های اخیر «مکتب مجتهدین» نامیده شده تا امروز تفوق خود را حفظ کرده است. به دنبال مشروعیت یافتن نقش مجتهدان و پذیرش روزافزون قدرت در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، گرایش به سانسور منابع اولیه دوباره افزایش یافته است. به نظر می‌رسد دو دل مشغولی اصلی دلیل این وضع باشد: نخست، کوشش برای رسیدن به وحدت اسلامی و در نتیجه، تلاش برای نزدیک شدن به جایگاه اهل سنت، یا دست کم، نرنجاندن احساسات اهل سنت؛ دوم، تمایل به فرونشاندن جنبه‌های اسرارآمیز عرفانی و حتی باطنی امامیه.

در این جاسه نمونه از سانسورهای جدید را نشان می‌دهیم:

تفسیر علی بن ابراهیم قمی (وفات: حدود ۵۳۰۷/۹۱۹م)، که مجتهدی به نام سید طیب موسوی جزائری آن را بین سال‌های ۵۱۳۸۶.۸۷/۱۹۶۶.۶۷م چاپ کرد سانسور شده است. در این تفسیر قطعه‌های ناسازگار با سه خلیفه اول، عایشه، و دیگر مخالفان شیعه، همچون چند شخصیت اموی و عباسی حذف شده است (همچون قطعه‌های مربوط به تفسیر آیه ۲۲ سوره ابراهیم، آیه ۱۱ سوره نور، آیات ۲ و ۱۰ سوره تحریم، و غیره).

سانسور این چاپ تنها با مقایسه این چاپ با دستنویس آن یا با چاپ سنگی کهن آن (مثلاً چاپ ۵۱۳۱۳/۱۸۹۵م. یا چاپ دیگر آن همراه با تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، در حاشیه) مشخص می‌شود.^۸

به نظر می‌رسد از زمان پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، سانسور رایج‌تر شده باشد. از آخرین ویرایش کتاب مشهور *بحار الأنوار*، تألیف محمد باقر مجلسی (وفات: ۱۱۱۱/۱۶۹۹م)، که در قم - تهران در دهه ۱۹۸۰م انجام شده است، ده‌ها حدیث ناسازگار با سه خلیفه اول حذف شده است؛ این روایات مربوط به جلد‌های ۷ و ۸ و ۹ از چاپ قدیم ۲۵ جلدی (ایران، بی تا) است. حتی در *معجم بحار الأنوار* که به تازگی چاپ شده است، (قم، ۱۹۹۱۹۳م، ۳۰ ج) اثری از این روایات دیده نمی‌شود.^۹ و مورد اخیر آن که در آخرین چاپ *تحفة الملوك*، اثری عرفانی از جعفر کشفی (وفات: ۱۲۶۷/۵۱:۱۸۵م)، که در دهه ۱۹۸۰م در تهران (بی تا، نام ناشر نیز ذکر نشده) به چاپ رسیده، بدون هیچ‌گونه توضیحی، نیمی از اثر حذف شده است.^{۱۰} خواننده باید برای دسترسی به متن کامل این اثر به دو چاپ سنگی قدیمی آن مراجعه کند: نخست، چاپی که در دو جلد منتشر شده است و تاریخ

و جای نشر ندارد [ولی چاپ ایران است] و دیگری، که اغلاط بسیاری دارد و در یک جلد در ایران، در ۱۲۷۶/۱۸۵۹۶۰م چاپ شده است.

خوشبختانه، هیچ دلیلی وجود ندارد که ملاحظات پیشگفته را تعمیم دهیم. آثار دیگری شامل اطلاعات زیادی در «سب الصحابه»، همچون آموزه‌ای از خصوصیات سخت پیچیده، در سال‌های اخیر بدون هیچ سانسوری در ایران چاپ شده است.^{۱۲} با وجود این، سه نمونه‌ای که در بالا به آن اشاره شد برای هشدار به محققان در استفاده از این نوع متون کافی است. چاپ سنگی‌های کهن و همچنین دست نویس‌های برخی از منابع امامیه، یعنی دست نویس‌های مربوط به «سنت غیر عقلگرایانه باطنی» اولیه، هنوز کاربرد فراوان دارند و حتی در مواردی مراجعه به آن‌ها ضروری است.^{۱۳}

فصلنامه نقد کتاب

میراث

سال اول، شماره ۳ و ۴
پائیز و زمستان ۱۳۹۳

۲۶۵

پی‌نوشت

۱. متخصص الهیات شیعی، استاد در بخش علوم دینی مدرسه کاربردی مطالعات عالی دانشگاه سوربن پاریس (EPHE).
۲. Sabine Schmidtke. متخصص الهیات شیعی. پژوهشگر مدرسه مطالعات تاریخی در مؤسسه مطالعات پیشرفته، پیرینستن.
3. “Twelver Shi’ite Resources in Europe”, *Journal Asiatique*, 285 (1), 1997, pp. 73-122.
۴. برای این دو سنت، سنت باطنی غیر عقل‌گرایانه (esoteric nonrational tradition) و سنت کلامی / فقهی / عقل‌گرایانه (theological / juridical / rationalist tradition)، نک: امیرمعزی، *Le Guide divin*، ص ۱۵-۴۸ (ترجمه انگلیسی آن با عنوان *The Divine Guide*، ص ۶-۱۹).
۵. برای موضع دانشمندان امامیه متقدم درباره نسخه عثمانی قرآن، نک: Etan Kohlberg, “Some Notes on the Imāmite Attitude to the Qur’ān”, in: S.M. Stern et al. (eds.), *Islamic Philosophy and the Classical Tradition. Essays Presented by his Friends and Pupils to Richard Walzer on his Seventieth Birthday*. Oxford, 1972, pp. 209-224; M. Amir-Moezzi, *Le Guide divin*, pp. 200-227 (= *The Divine Guide*, pp. 79-91); M.M. Bar-Asher, “Variant Readings and Additions to the Imāmī-Šī’a to the Qur’ān”, *Israel Oriental Studies*, 13, 1993, pp. 39-74.
۶. برای مثال نک: المفید، کتاب شرح عقائد الصدوق أو تصحیح الاعتقاد، به کوشش ع. وجدی، تبریز، ۱۳۷۱/۱۹۵۱م، چاپ دوم؛ همو، «المسائل السرویه»، در: *الثقلان الكتاب والعترة*، نجف، بی تا، ص ۵۵ به بعد؛ نیز نک:
۷. M. McDermott, *The Theology of al-Shaikh al-Mufīd*, index, s.v. Ibn Bābawayh; M. A. Amir-Moezzi, “Remarques sur les critères d’authenticité du hadīth et l’authorité du juriste dans le shi’isme imāmīte”, *Studia Islamica*, 86, 1997.
۸. مقاله پیش گفته.

۸. در چند مورد معدود، مصحح با روش‌هایی خاص نشان داده که بخشی از متن حذف شده است (مثلاً با گذاشتن سه نقطه در جاهایی که بخشی از متن حذف شده است - برای نمونه نک: چاپ نجف، ج ۲، ص ۳۷۶ - و یا با عبارت «لرلروایه تتمه»، نک: همان، ج ۲، ص ۳۷۶، پانویس ۲). برای توضیحات بیشتر

دربارهٔ سانسور تفسیر قمی، نک:

M.M. Bar-Asher, *Studies in Early Imāmī-Shī'ī Qur'ān Exegesis (3rd-4th/9th-10th Centuries)*, PhD thesis (Hebrew), Hebrew University of Jerusalem, 1991, chp. 1, part 4.

ترجمهٔ انگلیسی این رساله در نشر دانشگاهی آکسفورد در دست آماده سازی است [این ترجمه را انتشارات بریل در ۱۹۹۹م با عنوان *Scripture and Exegesis in Early Imami Shiism* مترجم]. برای موضع امامیه دربارهٔ «سب الصحابه» نک:

E. Kohlberg, *The Attitude of the Imāmi Shī'īs to the Companions of the Prophet*, PhD thesis, Oxford University, 1971; id., "Some Imāmī Shī'ī Views on the Ṣaḥāba", *JSAI*, 5, 1984, pp. 143-174 (= *Belief and Law in Imāmī Shī'ism*, part IX). A. Arazi, "Ilqām al-ḥajar li man zakkā sābb Abī bakr wa-'Umar d'al-Suyūfī (849-911/1445-1505) ou Le Témoignage de L'Insulteur des Compagnons", *JSAI*, 10, 1987, pp. 211-287. J. Calmard, "Les rituels shiites et le pouvoir. L'imposition du shiisme safavide: eulogies et malédictions canoniques", id. (ed.) *Etudes Safavides*, Paris, Tehran, 1993, pp. 109-150.

۹. برای *بحار الأنوار* دو معجم مختلف در تهران و قم تهیه شده است. مؤلفان این دو را با هم خلط کرده‌اند. برای آگاهی خوانندگان، کتابشناسی کامل هر دو معجم را در این جا ذکر می‌کنیم (مترجم):
۱. *المعجم المفهرس لألفاظ أحادیث بحار الأنوار*، قم: مرکز الأبحاث والدراسات الإسلامیه، ۱۵-۱۴۱۳ق.، جلد: ۱۴

۲. *المعجم المفهرس لألفاظ أحادیث بحار الأنوار*، إشراف: علی رضا برازش، تهران: مؤسسه الطباعه و النشر، وزارة الثقافة والإرشاد الإسلامی، ۱۳۷۲ه.ش. / ۱۵۴۱۵ق.، ۳۰۰ جلد.
۱۰. برای این اثر، نک:

K.H. Pampus, *Die theologische Enzyklopädie Biḥār al-Anmār des Muḥammad Bāqir al-Maḡlisī*, PhD. Dissertation, Bonn, 1970.

۱۱. برای این اثر کشفی، نک:

"Cosmogonie et herméneutique dans l'œuvre de Sayyid Ja'far Kashfi", *École Pratique des Hautes Études, Section des Sciences Religieuses, Annuaire 1970-1971, Itinéraire d'un enseignement*,

این اثر مجموعه‌ای است از خلاصهٔ درس‌هایی که هانری کربن در مدرسهٔ کاربردی مطالعات عالی (EPHE) ارائه کرده است. چاپ پاریس و تهران، ۱۹۹۳م، ص ۱۲۹-۱۲۵؛

Id., *Face de Dieu, Face de l'Homme*, Paris, 1983, pp. 345-358; M.A. Amir-Moezzi, "Aspects de l'imāmologie duodécimaine I: remarques sur la divinité de l'Imām", *Studia Iranica*, 24 (2), 1996, pp. 209ff.

۱۲. تنها یک نمونه ذکر می‌شود: *بصائر الدرجات*، تألیف صفار قمی اثری گسترده است که تماماً به جنبه‌های باطنی امامان می‌پردازد. به طور کامل در تهران، در ۱۳۶۲ه.ش / ۱۹۸۳م چاپ شده است (چاپ افست از روی تصحیح کوچه باغی، ۱۳۸۰ه. / ۱۹۶۰م، چاپ دوم). برای این اثر و مؤلف آن، نک:

M.A. Amir-Moezzi, "Al-Ṣaffār al-Qummī (m. 290/902-3) et son Kitāb al-Baṣā'ir al-darajāt", *JA*, 280 (3-4), 1992, pp. 221-250. ●